

УДК 7.726.03;726.04

ГРАФІТІ БЕНДЕРСЬКИХ ВОРИТ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНУ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Садова В.В.

Національний авіаційний університет

Досліджено графіті Бендерських воріт Хотинської фортеці за матеріалами з архівних джерел Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного. Запропонований аналіз здійснено за критерієм смислового наповнення малюнків з креслень. Визначено османське походження графіті, охарактеризовано значення більшості знаків. Проведено співставлення архівних графіті з існуючими лапідарними пам'ятками фортеці, виявлено збіги. Графіті та лапідарні пам'ятки періоду створення Нової фортеці подано як інструмент для всебічного дослідження історико-культурного феномену Хотинської фортеці.

Ключові слова: Хотинська фортеця, графіті, лапідарні пам'ятки, історико-культурний феномен, фортифікація.

Постановка проблеми. Хотинська фортеця – значна мистецька, історико-архітектурна пам'ятка України, що сформувалася під впливом багатьох культур. Тому її дослідження і збереження мають велике значення не тільки для нашої держави, але й для Молдови, Румунії, Польщі, Росії та Туреччини. Значна частина стін і веж Хотинської фортеці та замку за час свого існування зазнала змін не тільки в архітектурі, але й набула нових комунікативних елементів:

зображень, вирізаних на стінах, та графіті, які представляють собою своєрідний наратив подій минулого. Цей процес невинний, тому і зараз Хотинська фортеця зазнає впливу вандалів, які лишали свої, позбавлені мистецької та культурної цінності, написи, порушуючи тим самим цілісність існуючих історичних пам'яток.

Актуальним є привертання уваги до стану наявних лапідарних пам'яток Хотинської фортеці, їх збереження та консервація для запобі-

гання подальшої руйнації та вандалізму. Значна частина графіті, що відповідала турецькому культурному шару, вже втрачена та може бути досліджена лише за паперовими архівними матеріалами – кресленнями російських військових інженерів, виконаними у XIX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження графіті є багатогранними та міждисциплінарними. В широкому розумінні вивчення графіті починається від наскельних малюнків. У вузькому сучасному значенні графіті – це настінні малюнки-написи в урбаністичному середовищі. Кейс З.В. розглядає графіті як «явище комунікації в системі соціальних взаємин, що завжди мають історичне соціокультурне забарвлення» [1, с. 158]. Тому прочитання смислів графіті Бендерських воріт, їх історичного соціокультурного забарвлення є одним з інструментів розкриття феномену Хотинської фортеці та комунікації минулого з сучасним.

Графіті в Хотинській фортеці здебільшого виявляються під час археологічних досліджень та реставраційних робіт. Так, Мисько Ю.В., досліджуючи храми та мечеті Хотинської фортеці, наводить інформацію щодо кількох текстових графіті на порталі замкової церкви та зазначає, що «зараз написи забілені і практично не відтворюються, зображення збереглися лише на фотографіях» [2, с. 82]. Шлапак М.О. досліджує молдавські фортифікаційні споруди та, серед іншого, приналежність графіті цих пам'яток емблемам яничарських військових підрозділів [8].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. До головних завдань статті належить зокрема дослідження графіті та лапідарних пам'яток Бендерських воріт Хотинської фортеці, які до сьогодні мають досить слабку ступінь дослідженості.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є актуалізація історико-культурного феномену Хотинської фортеці в контексті фортифікаційного будівництва епохи, вивчення графіті комплексу як інструменту для його комплексного, всебічного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Бендерські ворота є частиною нової бастионної фортеці, що розташована навколо кам'яного Хотинського замку. Вона була збудована французькими інженерами на замовлення турецького султана Ахмеда III для протидії артилерії. Вперше бастионна фортеця використовувалась як опорний військовий пункт у конфлікті 1714–1718 рр. Роботи з укріплення Хотинської фортеці проводилися також у 1775–1779 рр. під керівництвом турецького архітектора Мехмеда Тахіра. Модернізація здійснювалась у 1793–1794 рр. французьким інженером Кауффером за завданням султана Селіма III [7]. Подальші ремонтні роботи та перебудова 1814–1850 рр. виконувались Російською Імперією.

З 1851 р. у Хотинському замку діяла військова російська креслярня, працівниками якої були виконані детальні креслення та малюнки будівель Хотинської фортеці. Фотокопії цих креслень, планів, фасадів та розрізів з Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного становлять нині значний науковий інтерес [5]. Нами було проведено аналіз архівних матеріалів (рис. 1), де зображено два рисунки з текстами, виконаними давньою турецькою мовою, що мають

назви «Напис над Бендерськими воротами» і «Напис над VI бастионом».

Точного перекладу наведених написів наразі не опубліковано. Фахівці (лінгвісти) зазначають, що достовірний переклад цих повідомлень є досить складним у зв'язку з тим, що артефакт, на якому робилися написи не зберігся, а зроблені з нього перекреслення виконані людиною, яка не володіла мовою, якою складено текст, та могла зробити ненавмисні викривлення написання шрифту. Проте у записах, що належать перу турецького чиновника, який впродовж багатьох років першої половини XVIII ст. працював на посаді секретаря арсеналу і фінансової канцелярії в Хотині, є два повідомлення, які могли стосуватися змісту саме цих написів [6].

Чиновник стверджує, що після походу Абдіпаші з 60-тисячним військом проти Чучори 1713 р., стародавня Хотинська фортеця була оточена новим земляним ровом, який пізніше був замінений кам'яним. Хронограми на воротах із золота по лазурі написані літерами талік.

У коментарях до цього тексту зазначено, що талік – тип турецького письма персидського походження, що використовувався, головним чином, у судових актах [6]. На відміну від персидської каліграфії, цей почерк не був досить поширеним у Туреччині. Збереглися окремі приклади його застосування у документах періоду правління Мехеммеда II [9].

У цьому ж джерелі далі знаходимо наступне повідомлення: «Під час закінчення робіт по зміцненню [фортеці] автор цих рядків був секретарем хотинського департаменту боєприпасів. Абдіпаша, що повернувся тоді вдруге з Єгипту, був призначений під час свого перебування в Хотині, комендантом Очакова і сераскером. Він наказав відзначити цю подію хронограммою в 12 віршів, яка і була складена мною, висічена на камені і позолочена. Інша хронограмма була написана на мрамурі для порталу Таємних воріт, за що отримав від гарнізону винагороду в 200 гурушей, півкошеля і красивий кафтан» [6].

Коли зазначені написи зникли з воріт достеменно не відомо. Можна припустити, що у кінці XIX ст. їх уже не було, адже місцеве населення з 1888 року стало поступово розбирати фортецю на будівельні матеріали. Михайлина Л. П. та Пивоваров С. В. зазначають, що в 1900 р. дослідниками Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей було встановлено, що «більшість фундаментів, цоколів, веранд в будинках м. Хотина, особливо заможних міщан і духовенства, зроблено з гранітного облицювання фортеці та з плит із старими турецькими написами» [3].

Крім тексту, в рамці на фото креслення «Фасаду Бендерських воріт з зовнішнього боку» (рис. 1) видно графіті з правої та лівої сторони. Серед зображень: 11 обмежені рамкою-контуром різної форми: квадратної, п'ятикутної, прямокутної та прямокутної з фасками; інші 34 необмежені на тлі стіни. Малюнки можна типологізувати за змістом.

Малюнки тварин та людей представлені трьома зображеннями, взятими у рамки (рис. 2.а). Розміщення трьох тварин у п'ятикутній рамці специфічне: кожна знаходиться паралельно контуру рисунку. Такий принцип розміщення об'єктів був, зокрема, характерний для зображень планів при-

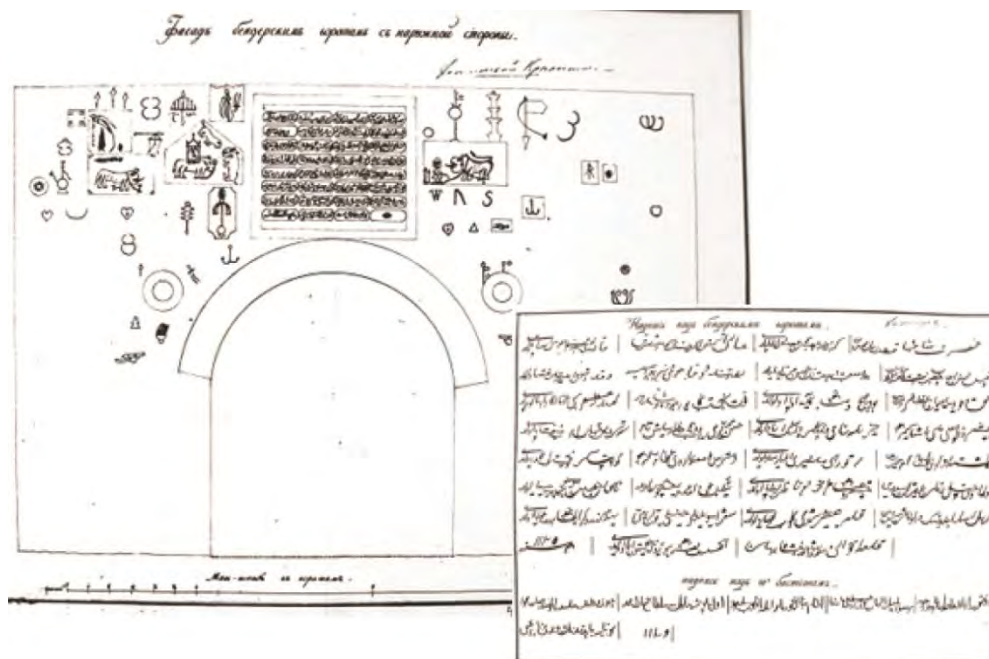

Рис. 1. Фото 16 та 17 з альбому «Хогинская крепость. Альбом фотографий. Планы, фасады и разрезы сооружений. – 1977»

міщень майстрами Давнього Єгипту. Тому можемо припустити, що форма рамок відповідає формі загонів, де утримували тварин. На користь цього свідчить також зображена на двох інших малюнках прив'язь, на якій тримали тварин, та зображення доглядальника в одному з загонів.

Серед зображень тварин однозначно ідентифікується слон з кібіткою та погонщиком на спині. Поява цього зображення зрозуміла, адже слони використовувались османською армією ще у війні 1621 р. Використано також було мулів та биків. У боях була задіяна велика кількість верблюдів, хоча їхніх малюнків на стінах не виявлено. Характерною особливістю зображених тварин є збільшений розмір голови.

Шлапак М.О. визначає зображених на ланцюгу звірів як тигрів – поряд з пальмовою гілкою та поряд з військовим. Зображення слонів, верблюда та деяких інших звірів та птахів зустрічаються в емблемах яничарських орт [8].

Зустрічаються малюнки плазунів – змій. Вони зображені по одній або по двоє, у вигляді перехрещених дуг із загнутими кінцями (рис. 2.б). Про не випадковість зображення змій свідчить інший лапідарний пам'ятник, збережений донині, розміщений на стіні всередині проходу Ясської брами – це койланогліф, що зображає дві перехрещені змії (рис. 2.в). Накреслення цього символу також збігається з емблемою 38 яничарської орти белюк [4]. На деяких кресленнях Ясська брама має назву Яничарська, що свід-

чить на користь її зв'язку з яничарами, за символом саме вищезазначеної орти.

Також присутнє зображення риби в рамці. Це яничарський символ 25 орти белюк та ще двох орт: 37 белюк та 80 джемаат (дві риби). Зустрічаються також зображення великої кількості предметів. Серед них два зображення якорів, що є серед символів орт 88 джемаат та 31 белюк. Разом з тим варто зазначити, що риба та якор є також відомими християнськими символами.

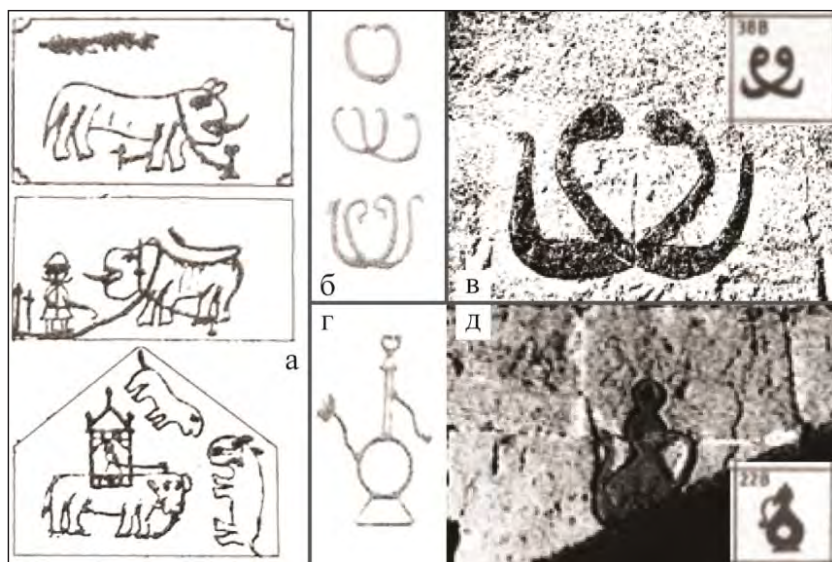

Рис. 2. а – зображення тварин та людей на фасаді Бендерських воріт; б – зображення змій на фасаді Бендерських воріт; в – кайланогліф перехрещених змій на стіні в проході Ясської брами (затоновано автором), у куті – символ яничарської орти (за Д. Ніколле); г – зображення посудини (кальяну) на фасаді Бендерських воріт; д – кайланогліф посудини на стіні в проході Бендерської брами (затоновано автором), у куті – символ яничарської орти (за Д. Ніколле)

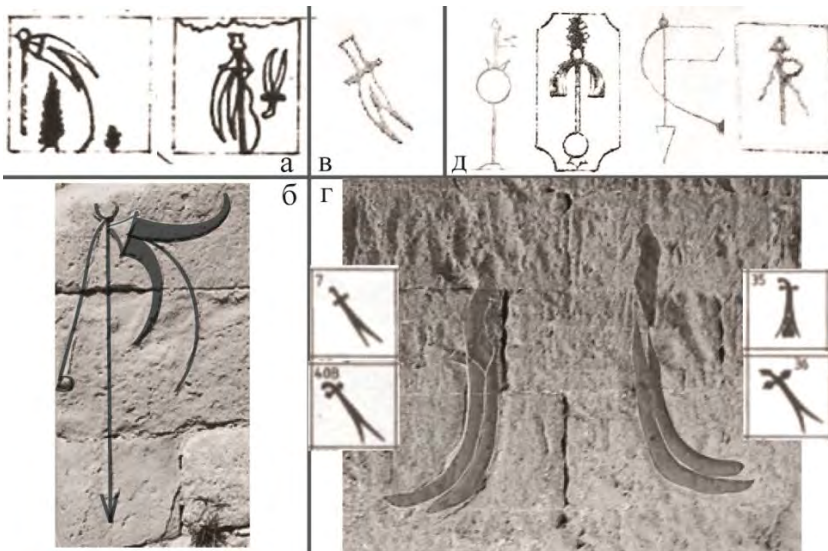

Рис. 3. а, д – зображення військових яничарських штандартів, знамен на фасаді Бендерських воріт; б – кайланогліф на зовнішній стіні Дністровської брами (затоновано автором); в – зображення меча Алі на фасаді Бендерських воріт; г – кайланогліф двох мечей Алі на стіні в проході Бендерської брами (затоновано автором), в квадратах – символи яничарських орт (за Д. Ніколле)

Серед предметів заслуговує уваги зображення посудини, що виглядає як глечик (рис. 2.г). В середині Бендерської брами також є лапідарна пам'ятка – койланогліф посудини (рис. 2.д), що має схожість із символом 22 яничарської орти белюк. Також зображення глечика викладене в стіні Хотинського замку на місці вибоїни. Між ними є відмінності за призначенням, формою та пропорціями.

Популярними серед графіті є малюнки зброї, військових штандартів, знамен, які зустрічаються у різних варіаціях. Аналогію до цих зобра-

жень можна знайти в рельєфному оформленні Дністровських воріт у нижній частині стіни з правого боку арки (рис. 3.а, 3.б). На Бендерській брамі розміщено симетричне відносно воріт зображення гармат, на Яській брамі аналогічне зображення рельєфне. Меч Алі зображено двічі (Рис. 3.а, 3.в). Крім того, схожі, значно пошкоджені койланогліфи меча Алі можна помітити всередині Бендерської брами (рис. 3.г.). Меч Алі є поширеним символом яничарських орт та мусульманства взагалі.

Висновки і пропозиції. Таким чином, графіті та лапідарні пам'ятки Хотинської фортеці дають уявлення про події давнини, є свідченням присутності конкретних частин османської армії, зокрема яничар, на території фортеці. Ці військові підрозділи через графіті заявляли про себе як про окрему соціальну групу, здійснюючи комунікацію в часовому вимірі.

Досліджено графіті Бендерських воріт та окремі лапідарні пам'ятки Хотинської фортеці як явище комунікації, що має османське соціокультурне забарвлення та мистецьку цінність.

Графіті з креслень «Фасаду Бендерської брами з зовнішньої сторони» співставні за змістом та подібністю графічного виконання із збереженими донині лапідарними пам'ятками Яської брами, Дністровської брами і Бендерських воріт. Не всі графіті фасаду Бендерських воріт однозначно ідентифіковані та отримали свою назву, тому це питання потребує подальшого дослідження.

Список літератури:

1. Кейс З.В. Суперечливість та неоднозначність графіті (репрезентація смислу та руйнація урбаністичного простору) / З.В. Кейс // Вісник Дніпропетровського університету. – Дніпропетровськ. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія, 2012. – Вип. 22(4). С. 156-161.
2. Мисько Ю. Храми та мечеті Хотинської фортеці / Ю. Мисько // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології, 2010. № 2. С. 78-91.
3. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези / Любомир Михайлина, Сергій Пивоваров. – Хотин, 2011. – 128 с.
4. Ніколле Д. Янычары / Д. Ніколле. Пер. с англ. А.В. Красулиной; Худож. К. Хок. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2004. – 71, [1] с: цв. ил. – (Элитные войска).
5. Памятники архитектуры XIII–XIX веков. Хотинская крепость [Текст] : альбом фот. (арх. материал) : планы, фасады и разрезы сооружений / Гос. ком. совета Министров УССР по делам стр-ва, Укр. спец. науч.-реставрац. произв. упр., 1977. – 5 с., 62 фот.
6. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. Том 1. М.: Институт Востоковедения. 1964.
7. Шлапак М.Е. Бастионное укрепление города Хотин / М.Е. Шлапак // Проблемы теории и истории архитектуры Украины. – Одесса, 2007. – Вип. 7. – С. 68-74.
8. Шлапак М.Е. Янычарские символы в крепостях Молдавии / М.Е. Шлапак / Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні // Вип. 17. – К., 2008. – С. 340-349.
9. Энциклопедия Ислама CD-ROM версия / The Encyclopaedia of Islam CD-ROM Edition v. 1.0, 1999 Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands.

Садовая В.В.

Национальный авиационный университет

ГРАФФИТИ БЕНДЕРСКИХ ВОРОТ КАК ИНСТРУМЕНТ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНА ХОТИНСКОЙ КРЕПОСТИ

Аннотация

Исследованы граффити Бендерских ворот Хотинской крепости по материалам из архивных источников Государственной научной архитектурно-строительной библиотеки имени В.И. Заболотного. Предложенный анализ осуществлен по критерию смыслового наполнения рисунков с чертежей. Определено османское происхождение граффити, охарактеризовано значение большинства знаков. Проведено сопоставление архивных граффити с существующими лапидарными памятниками крепости, обнаружены совпадения. Граффити и лапидарные памятники периода создания Новой крепости поданы как инструмент для всестороннего исследования историко-культурного феномена Хотинской крепости.

Ключевые слова: Хотинская крепость, граффити, лапидарные памятники, историко-культурный феномен, фортификация.

Sadova V.V.

National Aviation University

BANDER GATE'S GRAFFITI AS A RESEARCH TOOL OF THE HISTORICAL AND CULTURAL PHENOMENON OF THE KHOTYN FORTRESS

Summary

The present research studies Bender Gate's graffiti of the Khotyn Fortress using materials from archival sources of the Zabolotny State Scientific Library of Architecture and Construction. The suggested analysis was carried out by the criterion of semantic content of drawings from drafts. Graffiti Ottoman origins and signs value were defined. The comparison of archival graffiti with existing lapidary monuments of the fortress was made, coincidence was found. Graffiti and lapidary monuments of the New Fortress' formation period are presented as an instrument for a comprehensive study of the historical and cultural phenomenon of the Khotyn Fortress.

Keywords: Khotyn fortress, graffiti, lapidary monuments, historical and cultural phenomenon, fortification.